

İSLAM HUKUKUNDA KAZANCIN MEŞRUIYETİNE ETKİ EDEN RİSK FAKTÖRÜ

(Katılım Bankacılığı Uygulamaları Örneğinde) *

Temel KACIR**

Öz

Ticari hayatı etkileyen en önemli unsurlardan biri hiç şüphesiz risk faktörüdür. İslam hukukuna göre risk, ticari muamelenin özünü etkilediği gibi elde edilecek kazancın meşruiyetini de doğrudan etkilemektedir. Zira risk, ticari işlemleri faizli işlemlerden, dolayısıyla da kârı faizden ayırt eden en önemli faktördür. Modern iktisatta daha ziyade olumsuz çağrışım yapan risk kavramı, İslam hukukunda muhâta ve damân kavramlarıyla ifade edilmiştir. Bu çalışmada biz, mülkiyetin ve akdin sorumluluğunu üstlenme anlamındaki riski/damânı, “risk-getiri dengesi” ilkesi bağlamında konu edineceğiz. Yine bu çalışmada müşterilerine ticari faaliyet üzerinden finansman sağlayan Katılım bankalarının murabaha, finansal kiralama ve kâr zarar ortaklığı yatırım sözleşmelerine bu ilkenin nasıl yansıdığını daha doğrusu yansıtılmadığını örnekler üzerinden göstermeye çalışacağız. Böylece biz, bu çalışma ile güncel fıkıh problemlerinin çözümüne bir katkı sağlamayı da amaçlamaktayız.

Anahtar Kelimeler: İslami Finans, Katılım Bankaları, Risk, Muhâta, Damân.

The Risk Factor Affecting The Legitimacy of Earning in Islamic Law (The Example of Participation Banking Practices)

Abstract

One of the most important factors affecting commercial life is undoubtedly the risk factor. According to Islamic law, the risk directly affects the legitimacy of earning, as well as directly affects the essence of commercial treatment. Risk is the most important factor that distinguishes commercial transactions from interest transactions and therefore profit from interest. The concept of risk, which is rather negative in modern economics, is expressed in Islamic law with the concepts of mukhâta and daman. In this study, we will deal with the risk/daman in the meaning of taking ownership and contractual responsibility in the context of the principle of “risk-return blance”. Again, in this study, we will try to show how this principle is reflected in the murabaha, leasing and profit/loss participation investment contracts of Participation banks providing their customers with commercial financing. We will rather show that this principle is not reflected in these contracts. In this way, we aim to contribute to the solution of current fiqh problems with this study.

Keywords: Islamic Finance, Participation Banks, Risk, Mukhâta, Damân

---

* Bu makale Manisa Celal Bayar Üniversitesi’nde BAP kapsamında hazırlanan 2018-168 nolu projenin bir çıktısıdır.

** Dr. Öğretim Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü İslam Hukuku Ana Bilim Dalı, temel_kacir@hotmail.com.

Giriş

İnsan hayatının ayrılmaz bir unsuru olan risk kavramı, kendi içerisinde tezatları/çelişkileri barındırmaktadır. Teşebbüs, atılım gibi olumlu anlamların yanında tehlikeye düşme olasılığı gibi olumsuz anlamlara da gelen risk, mali piyasalar için ayrı bir önem taşımaktadır. İktisadi büyüme, kalkınma ve gelişim için riski göğüsleyerek teşebbüs etmek ne kadar gerekli ise bunlara engel olan risklere karşı önlem almak da aynı şekilde gereklidir.

Servetin korunmasını dinin temel maksatlarından biri olarak kabul eden İslam, ticari hayata yönelik getirdiği bazı temel prensiplerle risk-getiri ilişkisini düzenlemiştir. Risk olgusunun en temel kaynağı olan belirsizliğin/gararın, akit mahallinde aslı unsur olarak bulunması durumunda “ma‘dûmun satışı geçersizdir”¹ ilkesiyle bu tür akitleri meşru kabul etmemiştir. “Risk reel işlemlerden ayrılmamalı”² ilkesiyle; riskin tek başına bir nevi ticareti olan kumarı yasaklamıştır. “Risk-getiri dengesi”³ ilkesiyle; meşru olan kazancı formüle etmiş aynı zamanda bu ilkenin ihlali olan faizi ve riski yüklenilmeyen kazancı yasaklamıştır. Dolayısıyla İslam hukukunda risk, akdi etkileyen olumsuz bir unsur olarak kullanıldığı gibi kazancın meşru/helal olmasına etki eden olumlu bir unsur anlamında da kullanılmıştır.

Günümüzde daha ziyade olumsuz bir içeriğe sahip olan riskin anlamından yola çıkarak İslam hukukunun akitlerde riske girmeyi önerdiği gibi bir anlayışın oluştuğu görülmektedir. Bu çalışmada kazancın helal olmasına etki eden risk kavramı üzerinde durulacaktır.⁴ Aynı zamanda risk-getiri dengesini kendilerine temel ilke olarak belirleyen ve ticari faaliyetlerini mal ya da menfaatin satışı olarak veya ortaklık üzerinden gerçekleştiren Katılım bankalarının, uygulamalarında bu ilkeye riayet edip etmedikleri örnekler üzerinden ortaya konulacaktır.

Kavramsal Çerçeve

Türkçede “zarara uğrama tehlikesi, riziko”⁵ olarak tanımlanan risk kavramı, terim olarak “Beklentiler dahilinde olmayan ve sonucunda olumlu ya da olumsuz reaksiyona yol açan olay” şeklinde tanımlanmaktadır.⁶ Finansal risk ise, “Bir yatırımın ya da bir teşebbüsün sonucunun ne yönde olacağını, ekonomik yükümlülüklerin yerine getirilip getirilemeyeceğini ifade etmektedir.”⁷ Dolayısıyla risk, bir tehlikenin ortaya çıkma olasılığıyla ilgilidir. Bu yönüyle risk, tehlike ve olasılığı kapsamaktadır. Bu olumsuz çağrışımına karşın, istenilen bir neticeye ya da kazanca ulaşılması için riske katlanmanın gerekliliği dikkate alındığında ise risk kavramı içinde “istenilen durum” ve

¹ Mecelle, mad. 205.

² Süveylim, Sami b. İbrahim, *et-Tehavvud fi't-temvîli'l-İslâmî*, Mektebetü el-Melik Fahd el-Vataniyye, Cidde 2007, s. 64-65, 92-93; Saraç, Mehmet-Çakmak, Umut, “Risk Kavramına ve Yönetimine İslami Perspektiften Bakış”, *Yaşayan ve Gelişen Katılım Bankacılığı*, TKBB Yayınları, İstanbul 2019, s. 352-376.

³ “Risk-getiri dengesi” ilkesi genel olarak; yatırımın riski yükseldikçe beklenen getirinin de mütenasip bir şekilde yükselmesi gerektiğini ifade eder. Bununla birlikte biz makale özelinde bu ilkeyi riskine katlanılmayan kârın meşru olmadığını ifade etmek üzere kullandık. “*el-Harâc bi'd-damân/gelir, riski yüklenme karşılığındadır*” ve “*rihb ma la yudman/riski üstlenilmeyen şeyin karı meşru değildir*” hadisleri bu ilkeye temel oluşturmaktadır. Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm şerhi Mecelleti'l-Ahkâm*, (ta'rib. Fehmi el-Hüseynî), Dâru'l-Cîl, Beyrut 1991, I, 88, 90; Zerkâ, Ahmed, *Şerhu kavâidi'l-fikhiyye*, Darü'l-Kalem, Dimaşk 1989, s. 429, 437; Saraç - Çakmak, s. 352-376.

⁴ Farklı yönleriyle taksim edilen riskler kaynağı itibarıyla finansal risk, operasyonel risk ve diğer riskler olarak kısımlara ayrılmıştır. Çalışmamızda kârın meşruiyetine etki eden risk ele alındığından bunlar üzerinde durulmamıştır.

⁵ TDK, <https://sozluk.gov.tr/>

⁶ <https://www.fo-der.org/finansal-risk-analizi/>

⁷ <https://www.fo-der.org/finansal-risk-analizi/>; Benzer tanımlar için bk. Uveyda, Adnan Abdullah Muhammed, *Nazariyyetü'l-muhâtâra fi'l-iktisâdi'l-İslâmî*, el-Ma'hadü'l-'âlî li'l-fikri'l-İslâmî, Mektebeü't-tevzî fi'l-Âlemi'l-Arabî, Beyrut 2010, s. 32-39; Ebu Şühed, Abdünnâsır Berânî, *İdâretü'l-mehâtr fi'l-mesârifü'l-İslamiyye*, Dâru'n-Nefâis, Amman 2013, s. 25-29.

“hedeflenen kazancın” da olumlu netice olasılığı olarak yer aldığı görülmektedir.⁸ Buna rağmen risk, genellikle olumsuz anlamda kullanılmaktadır. İslam hukukunda risk olgusu muhâlara ve damân kavramlarıyla ifade edilmektedir.

Sözlükte, tehlikeye yaklaşma ya da kurtuluş ile telef olma arasında bir durum⁹ anlamına gelen muhâlara, terim olarak; “Bir işte arzulanan sonucun gerçekleşip gerçekleşmeyeceğinden emin olamama durumunu ifade etmektedir.”¹⁰ İslam hukukunda riski ifade eden muhâlara kavramının genel olarak biri olumsuz diğeri olumlu olmak üzere iki farklı kullanımı söz konusudur.¹¹ Akitteki cehaletten kaynaklanan garar ve kumar anlamında olumsuz olarak,¹² üretimin ve ticaretin kâr ve zararına, nimet ve külfetine katlanma anlamında ise olumlu olarak kullanılmıştır.¹³ Bununla birlikte İslam iktisadı özelinde riskin olumsuz anlamı muhâlara kavramıyla, olumlu anlamı ise daha ziyade damân kavramıyla ifade edilmiştir.¹⁴

Damân ise sözlükte iltizam/yükümlülük, kefalet ve borç anlamında kullanılmaktadır.¹⁵ Terim olarak İslam hukukçuları ve araştırmacılar damân kelimesini farklı anlamlarda kullanmışlardır.¹⁶ Şafiîler, bir görüşte Malikîler ve Hanbelîler damân kelimesini kefalet akdi olarak dar anlamda, Hanefîler ve Malikîler ise “başkasına verilen zarardan doğan malî yükümlülük”¹⁷ olarak geniş anlamda kullanmışlardır. Mecelle’de ise damân Hanefî görüşüne uygun olarak, “Misli olan bir şeyin mislini, kıyemî olan bir şeyin kıymetini ödemektir”¹⁸ şeklinde tanımlanmaktadır. Bununla birlikte İslam hukukçularının çoğu yaygın olarak damânı, “Mülkiyet ve akid kuralları gereği eşyanın helak,

⁸ Sayım, Ferhat - Er, Selami, “Risk Kavramı ve Bankacılıkta Risk”, *TMSF Çatı*, yıl, 4, sayı, 22 Temmuz-Ağustos-Eylül 2009, s. 8.

⁹ İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlidin, *Lisânü'l-Arab*, “HA-TA-RA” mad.; Firûzabâdî, Ebu Tahir Mecdüddin, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, “HA-TA-RA” mad.; Hammad, Nezih, *Mu'cemü el-mustelahâti'l-mâliyye ve'l-iktisâdiyye fi lugati'l-fukahâi*, Darü'l-Kalem, Dımaşk 2014, s. 407.

¹⁰ Kurâ, Muhammed el-Ulâ, “el-Mehâtır fi sıyağî't-temvîli'l-masrafî el-İslâmî”, *Havliyyetü'l-Bereke*, sy. VI (Ramazan 1425 / Ekim 2004), s. 279.

¹¹ İbn Kayyim el-Cevzîyye, Şemseddin, *Zâdü'l-meâd fi hedyi hayri'l-ibâd*, thk. Şuayb el-Arnaud-Abdülkadir el-Arnaud, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1998, V, 723.

¹² Bu kullanımlar için bk. Malik b. Enes, “*el-Muvatta*”, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Darü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1997, II, 195; Şeybanî, Muhammed b. Hasan, *Kitabü'l-hüccce*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut ts., II, 730-731; Kâsânî, Ebû Bekr Alaeddin, *Bedâiü's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavvaz, Dârü Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2003, VI, 607, 609; VII, 11, 12; İbn Abidin, Muhammed Emin, *Haşiyetü Reddi'l-Muhtar*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1992, III, 125; V, 245-246; Şafiî, Muhammed İdris, *el-Ümm*, Dârü'l-Marife, Beyrut 1393, III, 186; IV, 30, 237; VII, 102; Uveyda, s. 29, 30-31. Bu tür akitleri değerlendirilmesi için bk. Onur Mehmet, *İslam Borçlar Hukukunda Risk Teorisi ve Rizikolu Akitler*, Astana Yayınları, Ankara 2018, s.54-150.

¹³ İbn Müflih, Muhammed el-Makdisî, *Kitabü'l-furu*, thk. Abdullah Abdülmuhsin et-Türkî, (Tashihü'l-furu ve Haşiyetü İbn Kundusî ile birlikte), Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2003, VI, 147.

¹⁴ Uveyda, s.31, 41; Şihar, Ebu Nasr b. Muhammed, *Kâidetü er-ribhu bi'd-damân diraseten tesliyyeten tatbikiyyeten*, Mahadü el-Ulumi's-şer'iyye Vüzaretü'l-evkaf ve's-şuûni'd-diniyye Saltanatü Amman, Amman 2007-2008, s. 84.

¹⁵ İbn Manzûr, “DA-MA-NE” mad.; Heyet, *el-Mevsûatü'l-Fikhiyye*, Vüzaretü'l-Evkaf ve's-şuûni'l-İslamiyye, Kuveyt 1993, XXVIII, 219.

¹⁶ Farklı tanımlar için bk. Ali Hafif, *ed-Damân fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Darü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 2015, s.7-10; “*Damân*”, Mv. F., XXVIII, 219-220; Hakîl, Musâid Abdullah, *Ribhu ma lemyudman -diraseten te'siliyyeten tatbikiyyeten-*, Darü'l-Meyman li'n-neşri ve't-tevzi', Riyad 2011, s. 43.

¹⁷ Manzurülhak, Enis er-Rahman, *Kaidetü el-harac bi'd-damân ve tatbikatüha fi'l-muâmelâtü'l-mâliyye*, Darü İbnü'l-Cevzî, Demmam 1420, s. 270.

¹⁸ Ali Haydar Efendi, I, 89, 448.

telef ve zarar sorumluluğunu üstlenme” şeklinde tanımlamışlardır.¹⁹ Bu tanım aynı zamanda "el-harac bi'd-damân" yani "Gelir riske/damâna bağlıdır" kuralından kastedilen anlamı içermektedir.²⁰

Riskin bu iki anlamı arasında önemli farklar bulunmaktadır. Olumsuz anlamdaki/meşru olmayan risk bizzat kişinin kastıyla gerçekleşmektedir. Hâlbuki olumlu anlamdaki risk maksut değil, arızî olarak meydana gelmektedir. Tüccar kâr elde etmek amacıyla ticaret yaptığı halde sonuç bazen istediği şekilde gerçekleşmeyebilir. İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350), haram olan riskte kişinin başkasını aldatması ve zulmetmesinin söz konusu olduğunu, kâr elde etmek amacıyla malı satın alan ve daha sonra zarar eden kişinin ise herhangi bir zulmü kast etmediğini belirterek bu farklılığa dikkat çekmiştir.²¹ Yine olumsuz anlamdaki risk, akittenki temel unsurlar hakkında önemli bilgi eksikliğini barındırmaktadır. Bu durum akitten doğacak hak ve sorumlulukların kesinliğine etki etmekte ve taraflar açısından ciddi mağduriyetlere sebep olmaktadır. Hâlbuki olumlu anlamdaki risk, pazar rekabeti gibi dış etkenlere bağlı olarak akitten bağımsız olarak meydana gelmektedir. İvazlı akit olması yönüyle taraflar açısından herhangi bir mağduriyet oluşturmamaktadır.²² Ayrıca olumsuz anlamdaki risk, malın zayi ve telef olmasına neden olduğundan şeriatın maksatlarından biri olan malı koruma ilkesine aykırıdır. Bu tür risklerin İslam tarafından önerilmesi söz konusu değildir.²³

Muhâtar ve damân kavramlarıyla ifade edilen riskin olumlu ve olumsuz anlamları karşılaştırıldığında görülmektedir ki İslam hukukunda malı, riske maruz bırakacak bir yönlendirme söz konusu değildir. Aksine risk/damân kârın meşruiyeti için şart olarak ileri sürülmüştür. Zira damân, malın telef ya da helak sorumluluğuna katlanma mesuliyetidir. Bu sorumluluk mülkiyetin ayrılmaz bir parçasıdır. Dolayısıyla bu anlamda risk amaç değil mülkiyetin bir sonucudur.²⁴

Kazancın Meşruiyetine Etki Eden Riskin Delilleri

İslam hukukunda kazancın meşruiyeti risk faktörüne bağlanmış ve bu durum risk-getiri dengesi ilkesiyle ifade edilmiştir. İslam dininin temel özelliklerinden biri olan adalet, bu ilkenin aslıni oluşturulan en önemli faktörlerden biridir. Zira adalet, hak ve sorumluluklardaki dengenin gözetilmesini ve nimet-külfet paylaşımını gerekli kılar. Külfete katlananların nimetten aldıkları pay, katlandıkları külfetle orantılı ise paylaşımında adalet söz konusudur. Bu dengenin ihlal edilmesi adaletle aykırıdır. Kur'an-ı Kerim'de, babası ölen çocuğun nafakasının mirasçıların sorumluluğunda olduğuna işaret eden "Kendisine miras kalan kimseye de benzer yükümlülükler vardır" ayeti,²⁵ yine eşler arasındaki hak ve sorumlulukların dengeli dağıtılması gerektiğini ifade eden "Kadınların makûl ve meşru ölçülerde sorumluluklarına denk hakları vardır" ayeti²⁶ ve benzerleri bu ilkeye işaret etmektedir.

İslam hukukunda geliştirilen mezkûr ilkenin temel referanslarından birisi de Hz. Peygamber'in "el-harac bi'd-damân"²⁷ hadisidir. Bu hadisin sebep-i vurûdu konumuz açısından önem arz etmektedir. Urve'nin Aişe'den rivayetine göre bir adam köle satın aldı. Belli bir süre çalıştırdıktan sonra kölede bir kusur tespit etti. Olayı Hz. Peygamber'e arz edince Hz. Peygamber, köleyi sahibine

¹⁹ Serahsî, Ebû Bekir Muhammed, *Kitabü'l-Mebsût*, Çağrı Yay., İstanbul 1982-83, XIII, 9; İbn Abdilber, Ebu Amr Yusuf, *el-Kafl fi fikhi ehli'l-Medine el-Malikî*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, s. 367; Maverdî, Ebu'l-Hasan, *el-Havî'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Muavvaz-Adil Ahmet Abdülmevcud, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994, V, 221; İbn Müflih, İbrahim b. Muhammed, *el-Mübdî' şerhü'l-Mükni'*, Darü Alemlî'l-Kütüb, Riyad 2003, IV, 13; Uveyda, s. 42.

²⁰ Hammad, s. 292.

²¹ İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemseddin, *Zâdü'l-meâd fi hedyi hayri'l-ibâd*, thk. Şuayb el-Arnaud-Abdülkadir el-Arnaud, Müessesü'r-Risâle, Beyrut 1998, V, 723.

²² Şihar, s. 93.

²³ Süveylim, s. 62.

²⁴ Süveylim, s. 63.

²⁵ Bakara, 2/233.

²⁶ Bakara, 2/228.

²⁷ Ebû Davud, "Büyu" 71; Tirmizî, "Büyu", 53. Hadisin sıhhatiyle ilgili değerlendirmeler için bk. Manzurülhak, s. 215.

iade etti. Bunun üzerine satıcı Hz. Peygamber'e "Adam benim kölemi çalıştırıp ondan gelir sağladı" dediğinde, Hz. Peygamber, "Gelir, riski/damânı yüklenme karşılığıdır" buyurdu.²⁸

Hadiste zikredilen "harac" kelimesi gelir, kazanç, menfaat anlamında; "damân" ise bir malın helak ve kusur sorumluluğunu üstlenmek, riskine katlanmak anlamındadır. "Ba" harfi ise mukabele/karşılık veya sebebiyet anlamlarındadır. Dolayısıyla bir şeyin geliri/menfaati, o şeyin sorumluluğunu yüklenme karşılığında ya da o şeyin sorumluluğunu yüklenme sebebiyledir.

"Risk-getiri dengesi" ilkesini tesis eden bu hadis aynı zamanda, riskin mülkiyet ile olan bağlantısını da ortaya koymaktadır. Zira hadisin sebab-i vürudunda görüldüğü üzere; müşterinin yanında öldüğünde kölenin sorumluluğunun müşteriye ait olması mülkiyetin gereği olduğu gibi kölenin menfaatinin müşteriye ait olması da mülkiyetin gereğidir.

Bu ilkeyi destekleyen başka bir delil ise Hz. Peygamber'in, borç para verme şartıyla satışı, bir alışverişte iki alışverişi, riskine katlanılmayan malın kârını ve mevcut olmayan malı satmasını yasakladığına dair rivayettir.²⁹ Benzer bir rivayette Hz. Peygamber, Attab b. Esîd'i Mekke'ye vali olarak görevlendirdiğinde ona, "Onlara borç para vermek şartıyla satışı, bir alışverişte iki alışverişi, riskine katlanılmayan malın kârını ve mevcut olmayan malı satmasını yasakla" buyurmasıdır.³⁰

Hz. Ömer zamanında gerçekleşen şu olay da bu ilkeye işaret etmektedir. Malik b. Enes'in Zeyd b. Eslem'den rivayetine göre Hz. Ömer'in iki oğlu Abdullah ve Ubeydullah Irak ordusuna katılmışlardı. Dönüşte Basra valisi Ebu Musa el-Eş'âri'ye uğradılar. Onları samimi bir şekilde karşılayan Ebu Musa el-Eş'âri, "Size faydalı olabileceğim bir iş elimden gelse mutlaka onu yapardım." Sonra da "Hazineye ait bir mal var onu halifeye göndermek istiyorum. Bunları size borç olarak vereyim bununla Irak'tan mal satın alırsınız. Medine'ye gittiğinizde malı satıp anaparayı halifeye teslim edersiniz kârı da size ait olur" dedi. Onlar da kabul edince Ebu Musa el-Eş'âri malı onlara teslim etti ve durumu Hz. Ömer'e yazdı. İki kardeş o sermaye ile Irak'tan mal alıp Medine'de satarak belli bir miktar kâr elde ettiler.

Sermayeyi Hz. Ömer'e getirdiklerinde Hz. Ömer onlara, "Ebu Musa size verdiği gibi bütün orduya da verdi mi?" diye sordu. Onlar "Hayır" deyince, Hz. Ömer "Sermayeyi kazandığınız kârı ile birlikte hazineye teslim ediniz" dedi. Bunun üzerine Abdullah sustu, Ubeydullah ise "Biz, mal yolda helak olsaydı tazmin edecektik" dedi. Bunun üzerine orada bulunan biri; "Ey müminlerin emiri, bunu mudarebe olarak değerlendirseniz" deyince Hz. Ömer bu fikri kabul etti ve kârın yarısını hazineye aldı, diğer yarısını ise onlara verdi.³¹ Bu rivayette Hz. Ömer'in oğlu Ubeydullah'ın "Mal yolda helak olsaydı tazmin edecektik" ifadeleri aynı noktaya işaret etmektedir.

Bu ve benzeri rivayetleri delil alan İslam hukukçuları konuyla ilgili olarak كُلفَت الغرم بالغنم Külfet nimet karşılığındadır,³² الغنم بالغرم Nimet külfet karşılığındadır,³³ النعمة بقدر النعمة وبقدر النعمة بقدر النعمة Nimet külfete, külfet nimete göredir³⁴ kurallarını oluşturmuşlardır.

Riski Üstlenmenin Gereğesi

İslam hukukuna göre akitlerde damân sorumluluğunun yani riski üstlenmenin iki gereğesi vardır. Bunlardan biri mülkiyettir. İnsana bahşedilen nimetlerin en önemlilerinden biri olan mülkiyet eşya üzerindeki hakların en güçlüsüdür. İslam mülkiyete yönelik düzenlemeler getirerek mülkiyeti koruma altına almıştır. Mülkiyet hakkı, malike eşya üzerinde tasarruf etme yetkisini,³⁵ mülkünde meydana gelen hakikî ya da hükmi artışlardan istifade etme hakkını sağladığı gibi başkasını sorumlu tutacak şer'î bir gereğesi bulunmadığı sürece telef ya da helak olan malının sorumluluğunu üstlenmeyi

²⁸ Ebu Davud, "İcare", 71; İbn Mace, "Ticaret", 43.

²⁹ Ebû Dâvûd, Büyü: 68; Nesâî, Büyü: 60; Tirmizi, "Büyü", 19.

³⁰ İbn Ebi Şeybe, Ebu Bekir Abdullah, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvame, Şirketü Darü Kurtuba, Beyrut 2006, Büyü', XI, 331.

³¹ Muvatta', "Kırad", 1; İbn Hacer, *Telhisu'l-habîr*, Müessesetü Kurtuba, Mekke 1995, III, 127.

³² Ali Haydar Efendi, I, 90; Zerkâ, Ahmed, *Şerhu kavâidi'l-fikhiyye*, Darü'l-Kalem, Dımaşk 1989, s. 437.

³³ Ali Haydar Efendi, I, 90; Hadimî, Ebu Said, *el-Mecâmiu'l-Hakâik*, İstanbul 1326, s. 369.

³⁴ Ali Haydar Efendi, I, 90; Zerkâ, s. 441.

³⁵ Mecelle, md. 1192.

de gerekli kılmıştır. İşte bu sorumluluk, mülkiyetin rizikosudur. İslam hukukunda genel ilke olan “Menfaat risk/damân karşılığıdır”³⁶ ve “Risk/damân menfaat karşılığıdır”³⁷ kuralları bunu ifade etmektedir.

Damânın diğer gerekçesi ise akitlerdir. İslam hukukçuları akde konu olan malda meydana gelecek hasar ve telefin tazmin sorumluluğunun kime ait olacağı bakımından akitleri üç gruba ayırmışlardır. Satım akdi gibi tazmine tabi olan akitlerde aslında amaç damân olmayıp kazanç ve mülkiyettir. Ancak bu nevi akitlerde akit konusunu elinde bulunduran taraf, herhangi bir telef veya zararın vukuu halinde kastı ve kusuru bulunmasa da zararı tazmin etme veya zarara katlanma sorumluluğunu taşır. Satım akdinde satılan mal, kabz öncesi satıcının, kabz sonrası ise alıcının sorumluluğundadır.³⁸ Zira kabz, İslam hukukundaki sahih ve mutlak satış akdinin tamamlanma şartı olarak kabul edilmese de malın mülkiyetinin müşteriye intikalinin şartı/sonucu olarak kabul edilmiştir. Kabz ile birlikte maldaki risk sorumluluğu satıcıdan müşteriye intikal etmektedir. Bu aşamadan sonra akit konusu olan malda meydana gelebilecek telef, kusur ve ayıplanma gibi riskler müşterinin sorumluluğundadır.³⁹ Hatta Malikî ve Hanbelîlere göre bu sorumluluk, istisnai durumlar dışında akitle birlikte müşteriye intikal etmektedir.⁴⁰

Ortaklık, vekâlet gibi akitler ise güven ve emanet esasına dayalı akitlerdir. Bu tür akitlerde elde bulundurulan mal, emanet hükmündedir. Dolayısıyla malı elinde bulunduran kişi, kusur ve kastı olmadıkça meydana gelecek hasar ve teleften sorumlu değildir.

Kira gibi akitler ise çift yönlüdür. Bir yönüyle damân akdi diğer yönüyle emanet akdidir. Mülkiyet kuralı gereği akit süresince kiralanan malın çıplak mülkiyeti mal sahibinin sorumluluğundadır. Kiracının elinde ise emanet hükmündedir. Dolayısıyla kiralanan şeyin kasıt ve ihmal bulunmaksızın telef olmasından kiracı sorumlu değildir. Kiralanan şeyin menfaati ise kira süresince kiracının sorumluluğundadır. Kira konusu olan malın menfaatinden istifade etmese de kira bedelini ödemesi gerekir. İslâm hukukçularının genel kabulüne göre akitlerdeki damân ve emanet vasıfları bu akitlerin tabiatı gereğidir. Tarafların ileri süreceği aksi şartlar ile bu vasıfların değiştirilmesi mümkün değildir.⁴¹

Buraya kadar ifade edilenlerden anlaşılacağı üzere İslam, “Risk-getiri dengesi” ilkesiyle meşru olan kazancı formüle etmiştir. Aynı ilke ile faizi ve riski yüklenilmeyen kazancı yasaklamıştır.

Katılım Bankacılığı Uygulamalarından Örnekler

Katılım bankaları fon kullanmak isteyen müşterilerine finansman sağlamak suretiyle hizmetlerini yürütürler. Ancak bu geleneksel bankacılıktaki finansmandan farklılık arz etmektedir. Klasik bankacılıkta finansman “Bir işletmenin kuruluş idare ve devamı için gerekli sermayeyi sağlama”⁴² olarak tanımlanırken, İslami finansman, “Şer’i hükümlerin mubah kıldığı bir gelir elde etmek için tasarruf edecek kişiye sahibi tarafından kâr elde etmek amacıyla aynî ya da nakdî sermaye sağlama” olarak tanımlanmıştır.⁴³

³⁶ Ali Haydar Efendi, I, 90; Hadimî, Ebu Said, *el-Mecâmiu'l-Hakâik*, İstanbul 1326, s. 369.

³⁷ Ali Haydar Efendi, I, 90; Zerkâ, Ahmed, *Şerhu kavâidi'l-fikhiyye*, Darü'l-Kalem, Dimaşk 1989, s. 437.

³⁸ Ali Hafif, s. 20-21.

³⁹ Ali Haydar Efendi, I, 249.

⁴⁰ İbn Kudame, Muvaffakuddîn, *el-Muğni*, (Şerhü'l-Kebîr ile birlikte), Dârü'l-Fikr, Beyrut ts. IV, 237; İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd, *Bidayetü'l-müctehid ve nihayetü'l-muktasid*, thk. Ferid Abdülaziz el-Cündî, Dârü'l-Hadis, Kahire 2004, III, 201.

⁴¹ Zerkâ, Mustafa, *el-Medhal el-fikhiyyü'l-amm*, Darü'l-Kalem Dimaşk 2004, I, 641-643; Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, Nesil Yayınları, İstanbul 1991, II, 57-58; Aktan, Hamza, Daman, *DİA*, VIII, 450-453. İleri sürülen şartlarla damanın karşı tarafa intikal edip etmeyeceğine yönelik tartışmalar için bk. Hakîl, s. 104-111.

⁴² <https://www.iktisatsozlugu.com/tr/nedir/finansman/1772>

⁴³ Kahf, Münzir, *Mefhumu't-temvil fi'l-iktisâdi'l-İslâmî*, el-Bankü'l-İslâmî, 2004, 12. Farklı tanımlar için bk. Kudî, Abdülmecid, *et-Temvil fi'l-iktisâdi'l-İslâmî-el-mefhum ve'l-mebâdî, en-Nizâmü'l-masrafi el-İslâmî*, Ma'hadü'l-ulûmi'l-İktisâdiyye, Cezâir 2009, s. 3-4.

Tanımlar arasındaki en temel fark, finansman işlemlerinin geleneksel bankacılıkta genellikle faizli bir işlem olarak gerçekleşmesine karşılık İslami finansta şer'î hükümlerin mubah kıldığı bir işlem olarak gerçekleşmesi zorunluluğunun bulunmasıdır. Bu farklılık işlemin kendisini etkilediği gibi sonucunu da etkilemektedir. Geleneksel bankalar nakdi kredi vererek finansman sağlar. Ancak İslami kurallar çerçevesinde her türlü finansal faaliyeti ve işlemleri yürütmeyi kendilerine ilke edinen Katılım bankaları, bu ilke doğrultusunda müşterilerine fon kullanırken yani finansman sağlarken bu işlemi salt finansal bir faaliyet olarak değil, ticari bir faaliyet üzerinden gerçekleştirmek zorundadırlar. Başka bir ifadeyle Katılım bankaları müşterilerine ya ortaklık yoluyla doğrudan finansman ya da satış veya kiralama yoluyla dolaylı finansman sağlamaktadırlar. Bu durum Katılım bankalarındaki finansman işlemlerinin geleneksel bankacılığın aksine gerçek varlıkla bağlantısını zorunlu kılmaktadır.

Ayrıca geleneksel bankacılıkta finansman hizmetlerinde banka ile müşteri arasındaki ilişki alacaklı-borçlu ilişkisi iken, Katılım bankalarında sözleşmenin yapısına bağlı olarak banka müşteri arasındaki ilişki ya ortak ya alıcı-satıcı ya da kiralayan-kiracı ilişkisi şeklinde olur. Taraflar arasındaki bu ilişkinin hukuki sonucu geleneksel bankacılıkta riskin, bankadan borçluya transferini gerektirirken Katılım bankalarında sözleşmenin türüne göre bu durum farklılık arz eder. Örneğin kâr zarar ortaklığına dayalı sözleşmelerde riskin sermaye oranında ortaklar arasında paylaşılması gerekirken, alım-satım ve kiraya dayalı sözleşmelerde risk mülkiyete sahip olan kişi üzerindedir.

Bu durum faaliyetlerini ticaret üzerinden gerçekleştiren ve kazançlarının meşruiyeti için risk üstlenmeleri gereken Katılım bankalarının, iktisadî yönden büyüme ve gelişmelerinin önündeki risklere yönelik hiçbir tedbir almayacağı anlamına gelmemektedir. Hiç şüphesiz Katılım bankaları, klasik bankaların maruz kaldığı piyasa, kredi, likitide riski gibi finansal riske, operasyonel riske ve iş stratejik ve yasal düzenleme riski gibi diğer farklı risklere maruz kalmanın ötesinde kâr payı düzeyinin piyasa getiri ortalamasından aşırı farklılaşma riski, İslami ilkeleri ihmal etme riski gibi ilave risklere de maruz kalmaktadır.⁴⁴ Bunlara karşı risk yönetimi önem arz etmektedir. Ancak burada önemli olan riskin reel işlemlerden ayrılmaması ve risk getiri dengesinin gözetilmesidir.⁴⁵ Riski kontrol etmek amacıyla alınacak tedbirlerin, sadece bir tarafın çıkarını korumayı değil sözleşmenin ilgili tüm taraflarının çıkarını gözetilen bir amacı ve yöntemi olmalı ve başkalarının mağduriyeti sonucunu doğurmamalıdır.⁴⁶ Hiç şüphesiz risk paylaşımını temel ilke olarak kabul eden ve ticari faaliyetlerini finansman sağlayarak gerçekleştiren Katılım bankalarının sözleşmelerinde kendi lehlerine riski minimize etmeye yönelik teşebbüs etmeleri temel felsefeleriyle de tezat teşkil edecektir. Katılım bankalarının fon kullandırma yöntemlerinden a-satışa dayalı olan murabaha, b-kiraya dayalı finansal kiralama, c-ortaklığa dayalı kâr zarar ortaklık sözleşmeleri incelendiğinde mülkiyetin gerektirdiği sorumlulukları yüklenmedikleri görülmektedir.*

a-Katılım bankaları murabaha sözleşmelerinde malın kusur sorumluluklarını yüklenmediklerini şu şekilde ifade etmişlerdir. *Müşteri, malın istenilen evsafa olmaması, kirada olması, ruhsatının bulunmaması, üçüncü kişilerin mal üzerinde hak iddia etmeleri, malın hacizli veya hasarlı olması ve benzeri ayıp ve zapt nedenleriyle, Bankaya rücu hakkının olmadığını bildiğini; bu gibi durumlarda muhatabının Satıcı olduğunu, Satıcı ile arasında doğabilecek ihtilafların Bankaya karşı olan yükümlülüklerini yerine getirmeye engel teşkil etmeyeceğini bildiklerini gayrikabili rücu kabul ve taahhüt ederler.*⁴⁷

Sözleşmelerde ileri sürülen bu şart İslam hukuku açısından incelendiğinde risk-getiri dengesi ilkesine uygun olmadığı görülmektedir. Zira Hz. Peygamber'in *el-Harâc bi'd-damân*⁴⁸ hadisini delil

⁴⁴ Saraç, - Çakmak, s. 352-376.

⁴⁵ Saraç - Çakmak, s. 348.

⁴⁶ Saraç -Çakmak, s. 348.

* Örneklerin bunlarla sınırlandırılmasının sebebi Katılım bankalarından sadece bu sözleşmeleri elde edebildiğimizden kaynaklanmaktadır.

⁴⁷ Türkiye Finans, K.F.S. 10.4; Ziraat Katılım, B.K.S., 4; Vakıf Katılım, G.K.S., 2.2.1; Kuveyt Türk, G.K.S., 2; Ziraat Katılım, B.K.S., 4; Albaraka Türk, G.K.S., 8.2.5.

⁴⁸ Ebu Davud, "Büyu", 71; Tirmizî, "Büyu", 53.

alan İslam hukukçuları malın risk/kusur-helak sorumluluğunun mal sahibine ait olduğunu ve müşterinin “ayıp muhayyerliği” hakkını kullanarak malı iade etme hakkına sahip olduğunu belirtmişlerdir. Ayıptan sorumlu olmama “Bey’u’l-berâe” şartı ileri sürüldüğünde ise Hanefilere göre bu şart geçerlidir. Satıcının bu şartı ileri sürerken müşterinin ayıbı bilip bilmemesi sonucu değiştirmemektedir. Çünkü bu bir ıskattır, temlik değildir. İskattaki bilgisizlik ise tarafların tartışmasına neden olmaz. Ancak böyle bir şart, Ebu Hanife’ye ve Ebu Yusuf’tan gelen zahir rivayete göre, satıştan önce ve satıştan sonra fakat kabızdan önce meydana gelen ayıpları kapsamaktadır. İmam Muhammed, Züfer, Hasan b. Ziyad, İmam Malik ve İmam Şafî’ye göre ise sadece akit esnasındaki ayıpları kapsamakta, akitten sonra kabızdan önce meydana gelen ayıpları ise kapsamamaktadır.⁴⁹ Ancak Hanefilere göre bu şart malda üçüncü şahısların hakkını iptal edecek bir şart da değildir.⁵⁰ Malikîlere göre bu şart satıcının bilmediği ayıplar hakkında geçerlidir. Fakat bildiği ayıplar hakkında geçerli değildir.⁵¹ Şafîîlerde azhar olan görüşe göre bu şart satıcının hayvandaki bilmediği gizli ayıplar hakkında geçerlidir. Hayvan dışındaki mallarda ise bu şart geçerli değildir.⁵² Hanbelîlerde bu şartla ilgili üç farklı görüş ileri sürülmüştür. Bir rivayette her türlü ayıbı kapsamakta, diğer rivayette müşterinin bilmediği ayıpları kapsamakta, üçüncü rivayette ise satıcının bilmediği ayıpları kapsamakta, bildiği ayıpları ise kapsamamaktadır.⁵³

Modern murabahada ileri sürülen bu tür şartla ilgili olarak İslam Fıkıh Akademisi V. Dönem toplantısında, murabaha satışının “*Bankanın, mal müşteriye teslim edilmeden önce telef olma, teslimden sonra ise gizli, ayıp vb. iade sonuçlarından kaynaklanan yükümlülükleri üstlenmesi*” şartıyla caiz olacağını ifade etmiştir.

Katılım bankaları tarafından ileri sürülen bu şartlar akit hürriyeti bağlamında geçerliliği kabul edilen şartlar gibi görünse de Katılım bankaları tarafından uygulanan murabahanın kendine özgü yapısı dikkate alındığında, bu şartların kabul edilmesi durumunda finansman sağlanarak yapılan murabaha işleminde bankanın akde konu olan maldaki mülkiyetinin riskten arındırılmış olacağı ve mülkiyete ait riske katlanmadan kâr elde edeceği, bunun da yapılan işlemin faizli finansmana dönüşüreceği ihtimali göz ardı edilmemelidir.⁵⁴

b-Katılım bankaları finansal kiralama sözleşmelerinde malın mülkiyetinin kendilerine ait olduğunu, kiracının ise zilyet olduğunu açıkça zikretmiş⁵⁵ olmalarına rağmen mülkiyetin gerektirdiği başta zorunlu bakım masrafları olmak üzere kusur sorumluluklarını yüklenmediklerini sözleşmelerinde şu şekilde ifade etmişlerdir.

“*Kiralananı ve satıcıyı bulan, öneren kiracı olmakla, kiralananın tesliminden, ayıp ve zaptından doğan tüm sorumluluk garantör sıfatıyla kiracıya aittir; bu hususlarda kiralayanın hiçbir sorumluluğu söz konusu değildir. Kiracı, konuya ilişkin haklarından peşinen ve gayrikabili rücu feragat etmiştir.*”⁵⁶

⁴⁹ İbnü'l-Hümâm, Kemaleddin, *Şerhu Fethi'l-Kadîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut ts, VI, 396-399; Zuhaylî, Vehbe, *el-Fikhü'l-İslâmî ve edilletühü*, Dâru'l-Fikr, Dimaşk 1989, IV, 572-573.

⁵⁰ Heyet, *Fetavâyi Hindiyye*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000, III, 103; Muhammed, Muhammed Necedât, *Damânü'l-akd fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Dâru'l-Mektebî, Dimaşk: 2007, s. 158.

⁵¹ Desûkî, Şemsüddin, *Haşiyetü ed-Desûkî ale's-Şerhi'l-Kebîr*, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Mısır ts., III, 123.

⁵² Şirbînî, Hatib, *Muğni'l-muhtâc ila ma'rifeti meâ'ni'l-elfazi'l-Minhac*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1997, II, 71.

⁵³ İbn Kudame, IV, 129.

⁵⁴ Detaylı değerlendirme için bk. Kacı, Temel, “Katılım Bankacılığında Uygulanan Murabaha Yöntemindeki Risk Faktörünün İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”, *International Congress Of Islamic Economy, Finance And Ethics, Tam Metin Bildiriler Kitabı*, Umutepe Yayınları, İstanbul 2019, s. 64-77.

⁵⁵ Kuveyt Türk, FKS., 11; Vakıf Katılım, FKS., 13.1; Türkiye Finans, FKS., 13.1; Ziraat Katılım, FKS., 9.1.

⁵⁶ Kuveyt Türk, FKS., 14; Vakıf Katılım, FKS., 15.2.2; Ziraat Katılım, FKS., 12.1.

“Kiralananın her türlü olağan ve olağanüstü bakımı, tamiri, korunması ve bunlarla ilgili tüm işçilik, malzeme, yedek parça, nakliye, muayene ve benzeri masraflar Kiracıya aittir.”⁵⁷

Katılım bankalarının sözleşmelerdeki bu şartlar İslam hukuku açısından incelendiğinde risk-getiri dengesi ilkesine riayet etmedikleri görülmektedir. Zira “Menfaatin bedel karşılığında temlik”⁵⁸ olarak tanımlanan kira akdinin hukukî sonucu, kiralayanın kiraya konu olan aynı akdin gerektirdiği şekilde kiracıya teslim etmesi ve akit süresince kira konusu olan aynı kullanmaya hazır tutması, kiracının o ayından yararlanmasını engelleyen eksiklik ve arızaları gidermesi ile o aynın bakım ve onarımını yapmasıdır.⁵⁹ Buna göre akitten sonra kabızdan önce ya da kabızdan sonra malın menfaatinden istifade etmeden önce ayn helak olursa kira akdi fesh olur.⁶⁰ Çünkü kira, kiralanan aynın menfaatini kullanma karşılığıdır. Ayn helak olduğunda ücretin hak edilmesini sağlayan unsur da yok olmuş demektir. Dolayısıyla kiralanan aynın menfaatinden yararlanma imkânının tamamen veya kısmen ortadan kalkması durumunda elde edilecek kazanç, haksız kazanç olduğundan meşru değildir. Ancak menfaatinden istifade edilecek bir süre geçtikten sonra mal helak olursa o süre miktarınca ücreti hak eder.⁶¹

Akit anında bilenmeyen bir ayıp malda bulunduğu kiracı muhayerdir, ister akdi fesheder isterse o haliyle kabul eder.⁶² Buna rağmen sözleşmenin bağlayıcı olarak kabul edilmesi kiracının sözleşme ile yüklenmediği bir zararı yüklenmesine ve mağdur olmasına neden olacaktır. Kiracı ayıplı malı kabul ederse Hanefî, bir görüşte Şafîî ve Hanbelilere göre kirayı tam olarak vermesi gerekir. Malikî ve bir görüşte Şafîî’ye göre ise ayıp nispetinde kiradan düşürme hakkına sahiptir.⁶³

Yine İslam hukukuna göre malın aynını muhafazaya yönelik bakım masrafları “el-haraç bi’-damân” kuralı gereği kiralayana, kullanımdan kaynaklı bakım masrafları ise kiracıya aittir.⁶⁴ Kiracının elinde mal emanet hükmünde kabul edildiğinden ihmâl ve kusur olmadıkça malın helak ve ziyanından sorumlu değildir.⁶⁵ Kiralayanın bu sorumluluğu kiracıya yönelik bir şart olarak ileri sürmesi kira sözleşmesinin doğasına aykırı olduğundan geçerli kabul edilmemiştir.⁶⁶

Nitekim İslam Fıkıh Akademisi III. Dönem aldığı kararında; *Kiracının kasıt ve kusuru olmadıkça malın telef olması ve ayıplı hale gelmesi durumlarında sorumluluk mal sahibi olarak bankaya aittir.* Yine XII. Dönem toplantısının 3 nolu kararında; *Kiralanan malın tazmin yükümlülüğü kiracıya değil, kiraya verene (bankaya) ait olmalıdır. Buna göre kiracının kasıt ve ihmali olmaksızın meydana gelen hasarlar kiraya veren tarafından karşılanmalı, kiracı da elde edemediği menfaat karşılığında bedel ödemek zorunda bırakılmamalıdır.* 6. Nolu kararında ise; *Akde konu olan malın işletilmesinden kaynaklanan masraflar dışında kalan malın aslına yönelik masrafların kiraya veren tarafından karşılanması gerekliliği* ifade edilmiştir.

Faizsiz Finans Kuruluşları Muhasebe ve Denetim Organizasyonu’nun (AAOIFI) şer’î standartlarının ilgili maddelerinde; kira konusu malın kiracı elinde emanet olduğu,⁶⁷ kiralayanın kira

⁵⁷ Kuveyt Türk, FKS., 18; Türkiye Finans, FKS., 15.6.1; Ziraat Katılım, FKS., 16.

⁵⁸ Ali Haydar Efendi, I, 439.

⁵⁹ Kâsânî, V, 537; İbn Abidin, VI, 79-80; Karâfi, Şihabüddin, *ez-Zehîra*, thk. Muhammed Buhubze, Darü’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut 1994, V, 493; Şirazî, Ebû İshak Cemaleddin, *el-Mühezzeb fî fikhî’l-İmam eş-Şafîî*, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1995, II, 253-254; İbn Kudame, VI, 36; Zuhaylî, IV, 765.

⁶⁰ Kâsânî, VI, 25.

⁶¹ Kâsânî, VI, 26; İbn Abidin, VI, 77-78; Karâfi, V, 413; Şirazî, II, 251; İbn Kudame, VI, 30-31.

⁶² Kâsânî, VI, 26; Şirazî, II, 261-262; İbn Kudame, VI, 35.

⁶³ Kâsânî, VI, 26; İbn Abidin, VI, 77; Şirazî, II, 262, 264; İbn Kudame, VI, 36.

⁶⁴ Serahsî, XV, 157; Şirazî, II, 254.

⁶⁵ Kâsânî, VI, 54; Şirazî, II, 266; İbn Rüşd, IV, 16; Karâfi, V, 502; İbn Kudame, VI, 36.

⁶⁶ İbn Kudame, VI, 37-38; Karâfi, V, 505.

⁶⁷ Mad. 7/1/4. Heyet, s. 248.

akdine aykırı olarak herhangi bir şart ileri süremeyeceği⁶⁸ ve kira süresince mala ait zorunlu masrafların kasıt, kusur ve ihmal olmadıkça kiralayana ait olacağı ifade edilmiştir.⁶⁹

Katılım bankaları tarafından ileri sürülen bu şartların geçerli olabileceğini, zira finansal kiralamanın geleneksel uygulamaları dikkate alındığında finansal kiralamanın muhasebe yönüyle hizmet kiralaması/klasik kira ve finansal kiralama olarak ikiye ayrıldığı, bunların kullanım ve yararlanma hakkının kiracıda bulunması yönüyle aynı olsa da finansal kiralamada tazmin yükümlülüğünün kiracıya intikal etmesi yönüyle klasik kira akdinden ayrıldığı ve bunun yeni bir akit olduğu ifade edilmektedir.⁷⁰ Ancak finansal kiralamanın cevazına dair verilen fetvalarda, şer'î olarak izin verilen finansal kiralamanın geleneksel finansal kiralamadan birçok yönüyle farklı olduğu, bu farklardan birinin izin verilen finansal kiralama akdinde mülkiyet kuralı gereği tazmin sorumluluğunun kiralayana ait olması gerektiği görülmektedir. Zira mülkiyetin gerekli kıldığı risk sorumluluğu mal sahibine yüklenmediğinde, izin verilen finansal kiralamanın geleneksel finansal kiralamadan hiçbir farkının kalmayacağı, bu durumda varlık üzerinden izin verilen finansmanın kira akdinden karz akdine dönüşeceği, dolayısıyla da elde edilecek gelirin de kârdan faize dönüşeceği ifade edilmiştir.⁷¹

c-Katılım bankalarının faaliyetlerinden biri olan Kâr Zarar Ortaklığı Yatırımı sözleşmelerinde de mülkiyetin ve ortaklık akdinin gerektirdiği sorumlulukları üstlenmedikleri görülmektedir. Söz konusu sözleşmelerde şu ifadeler yer almaktadır.

Yatırımcı, Proje'nin ihtisas ve iştiğal konusunu teşkil ettiğini, Proje Konusu Gayrimenkullerin alımı, Proje'nin gerçekleştirilmesi dahil işbu sözleşme ve eklerinde belirtilen tüm yükümlülükleri, basiretli bir tacir olarak, azami dikkat ve özenle, sözleşme ve eklerindeki yükümlülüklerin bilcümle hukukî, cezaî ve malî sorumluluğunun kendilerine ait olduğunu kabul beyan ve taahhüt eder.

Yatırımcı, Proje'nin gerçekleşmesi için yapılması gereken tüm işlemleri kendi adına ve kendi hesabına gerçekleştireceğini, 3. Kişilere karşı (taşeron firmalar, inşaatta görev alan kişiler, mal ve hizmet sağlayıcılar, İdari Makamlar vs.) mali, idari, hukuki ve cezaî tüm sorumluluğun yalnızca kendisine ait olduğunu ve sorunların kendisi tarafından çözümleneceğini, yapılması gereken ödemelerin kendisi tarafından yapılacağını, Katılım Bankasının herhangi bir şekilde ödeme yapmak durumunda kalması halinde Katılım Bankası tarafından yapılan ödemeyi Katılım Bankası'nın ilk talebinde nakden ve defatan, Katılım Bankası tarafından ödenen tarihten itibaren işleyecek gecikme cezası ile birlikte Katılım Bankası'na ödeyeceğini kabul beyan ve taahhüt eder.⁷²

Sözleşmelerdeki bu şartlar İslam hukuku açısından incelendiğinde yine risk-getiri dengesi ilkesine uygun olmadığı görülmektedir. Zira inan şirketine tekabül eden bu ortaklıkta, Hz. Peygamber'in "Kâr, ortakların belirlediği şartlara göre, zarara katlanma ise sermaye oranlarına göredir,⁷³ yine zarar riski bulunmayan sermayenin kârını almayı yasakladığına dair rivayetleri⁷⁴ delil alan İslam hukukçuları şirkette meydana gelebilecek zararın, ortakların sermaye oranında paylaşılacaklarını, bununla birlikte eğer zarar taraflardan birinin ihmal ve kusurundan kaynaklanırsa zararın onun tarafından yüklenilmesinin gerekliliği hususunda ittifak etmişlerdir.⁷⁵

⁶⁸ Mad. 5/1/5-7. Heyet, s. 244.

⁶⁹ Mad. 5/1/8. Heyet, s. 244.

⁷⁰ Benzer değerlendirmeler için bk. Aktepe, İshak Emin, *Katılım Finans*, TKBB Yayınları, İstanbul ts., s. 112-114.

⁷¹ Benzer değerlendirmeler için bk. Takî Osmânî, Muhammed, "et-Ta'kib ve'l-münakaşa", *Mecelletü Mecmai'l-fikhi'l-İslâmî*, XII/I, 644-645; el-Abadî, Abdüsselan, "et-Ta'kib ve'l-münakaşa", *Mecelletü Mecmai'l-fikhi'l-İslâmî*, XII/I, 647-649; Karadağı, Muhyiddin, "et-Ta'kib ve'l-münakaşa", *Mecelletü Mecmai'l-fikhi'l-İslâmî*, XII/I, 661; Kahf, Münzir, "el-İcare el-müntehiye bi't-temlik ve sukûkü'l-a'yan el-müeccere", *Mecelletü Mecmai'l-fikhi'l-İslâmî*, XII/I, 373; Uveyda, s. 251-256.

⁷² Ziraat Katılım, KZOS, 5.2., 5.12.

⁷³ Zeylaî, Cemalüddin, *Nasbu'r-riyâh*, Müessesetü'r-Reyyan, yy. 1938, III, 475.

⁷⁴ Ebu Davud, "Büyu", 68; Nesâî, "Büyu", 71, 72, 76; İbn Mace, "Ticaret", 20; Tirmizi, "Büyu", 19.

⁷⁵ Kâsânî, VII, 522; Şirbinî, II, 279-280; İbn Rüşd, IV, 36; İbn Kudame, V, 128.

Yine İslam hukukçuları inan şirketinde her bir ortağın, diğerinin vekili⁷⁶ ve sermayenin, tarafların elinde emanet hükmünde olduğu hususunda ittifak halindedirler. Vekil ister kendi namına isterse müvekkili namına yaptığı tasarruflarda üçüncü şahısların talep edecekleri hak ve alacakların muhatabı olma konusunda farklı görüşler ileri sürülmüş olsa da yapılan işlemlerin hukuki sonucunun tarafları bağlayacağı hususunda ittifak halindedirler.⁷⁷ Zira bu, mülkiyetin ve ortaklık akdinin doğal sonucu aynı zamanda risk getiri dengesinin gerekliliğidir. Hz. Peygamber'in "Zarara katlanma sermaye oranlarına göredir"⁷⁸ ifadeleri ana sermayenin zararını kapsadığı gibi projenin gerçekleştirilmesi anındaki giderleri de kapsamaktadır. Bunu ihlal edecek şartların ileri sürülmesinin geçerli olmayacağı ifade edilmiştir.⁷⁹

Nitekim bu husus AAOIFI'nin 3/1/1/4 kurallarında, *Ortakların, ortaklığın herhangi bir aşamasında sözleşme şartlarını ve kâr oranlarını değiştirmek üzere anlaşmaları caizdir. Ancak zarar durumunda, tarafların zarara sermayeleri oranında katılacakları hususu değiştirilemez bir kuraldır* şeklinde ifade edilmiştir.

Yine AAOIFI müvekkilin Sorumluluklarını 5/1/1 maddelerinde şu şekilde ifade etmiştir. *Satın alma vekâletinde masraflar ve bedel müvekkile aittir. Müvekkilin, nakliye, depo, vergi, bakım masrafları ve sigorta gibi vekâlet konusu ile alakalı bedel ve masrafları vekile vermesi gerekir. Bunların vekile yüklenmesinin şart koşulması ve eğer vekâlet ücret mukabili ise bunların ödenmesinin ertelenmesi caiz değildir.*

Hâlbuki Katılım bankalarının sözleşmelerinde hukukî, idarî, malî ve cezaî sorumlulukların tamamının kasıt, kusur, ihmal olup olmadığına bakılmaksızın proje sahibine ait olacağı belirtilerek mülkiyete ait tazmin sorumluluğu ile vekâlet/emanet kurallarının ihlal edildiği açıkça görülmektedir. Aynı zamanda ileri sürülen bu şartlar finansman sağlayarak ortak olan Katılım bankalarının kazancında faiz şüphesini gündeme getirmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Hz. Peygamber'in nimet ve külfet dengesine riayet edilmesi gerektiğini ifade eden "el-harâc bi'd-damân" ve riskine katlanılmayan kârın meşru olmadığını ifade eden "ribh ma la yudman" hadisleri, kazancın meşruiyetinde risk-getiri dengesinin gözetilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu dengenin ihlal edilmesi kazancın meşruiyetini doğrudan etkilediği gibi iktisadi dengeyi bozmakta ve sermayeyi sahibinin elinde zulüm aracı haline dönüştürmektedir.

İslam hukuku kaynaklarında muhâtarâ kavramıyla genel olarak ifade edilen risk meşru olarak kabul edilmemiştir. Zira bu risk, akdi ifsat edecek şekilde gararı, muavazalı akitlerin ihtimal üzerine inşa edilmesi anlamındaki kumarı, sermayenin ticari riskten arındırılması olan faizi içermektedir. Damân kavramıyla ifade edilen risk ise ticarete kâr-zarar dengesinin gözetilmesini ve mülkiyet ile akdin sonucu olarak malda meydana gelebilecek telef ve kusur sorumluluğuna katlanma mesuliyetini kapsamaktadır. Risk, birincisinde hedeflenerek iradî olarak gerçekleştirilmekte iken diğerinde sonuçta arizî olarak meydana gelmektedir. Bu farklılıklar dikkate alındığında İslam'ın ticarete riski teşvik ettiği şeklinde bir genellemenin doğru olmadığı anlaşılmaktadır.

Ticarete esas olarak kabul edilen "Risk-getiri dengesi" ilkesi, İslami finansın da temelini oluşturmaktadır. Bu ilkenin gereği olarak Katılım bankaları fon kullandırırken müşterilerine varlık üzerinden finansman sağlamaktadırlar. Bu durum varlığın/malın risk sorumluluğunu yüklenmeyi gerekli kılmaktadır. Aksi halde riskten arındırılan malın ticareti, müşteriye varlık üzerinden sağlanan finansmanı sermaye üzerinden sağlanan finansal faaliyete dönüştürmektedir. Dolayısıyla bu işlem faiz şüphesini içermektedir.

Katılım bankalarının murabaha, finansal kiralama ve kâr zarar ortaklığı yatırımı sözleşmeleri incelendiğinde mülkiyetin ve akdin gerektirdiği riski kendi lehlerine minimize ettikleri açıkça

⁷⁶ Şirbinî, II, 276, İbn Kudame, V, 128.

⁷⁷ Zuhaylî, IV, 163; Karaman, II, 349.

⁷⁸ Zeylaî, III, 475.

⁷⁹ Serahsî, XI, 157; Şirazî, II, 157; İbn Kudame, V, 129; İbn Rüşd, II, 39; Zuhaylî, IV, 828.

görülmektedir. Mevzuatın etkisinin de olduğunu düşündüğümüz bu konuda Katılım bankalarının rekabet ortamında varlıklarını devam ettirebilme adına ibaha sınırlarını zorladıkları açıkça görülmektedir. Bu durum Katılım bankacılığın temel felsefesiyle tezat teşkil ettiği gibi toplum nezdinde bu kurumların güven kaybetmesine de neden olmaktadır. Sözleşmelerinin yeniden yapılandırıldığı bu dönemde Katılım bankaları mezkûr sözleşmelerini “risk-getiri dengesi” ilkesini esas alarak düzenlediklerinde, hem meşruiyetlerine yönelik tartışmaların önüne geçmiş olacak hem de kamuoyunda yeni bir güven tesis etmiş olacaklardır.

KAYNAKÇA

- Abadî, Abdusselam, “et-Ta‘kib ve’l-münakaşa”, *Mecelletü Mecmai’l-fikhi’l-İslâmî*, XII/I, ss. 647-649.
- Aktan, Hamza, “Damân”, *DİA*, VIII, ss. 450-453.
- Aktepe, İshak Emin, *Katılım Finans*, TKBB Yayınları, İstanbul ts.
- Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-hükkâm şerhi Mecelletü’l-Ahkâm*, (ta’rib. Fehmi el-Hüseynî), Dâru’l-Cil, I-IV, Beyrut 1991.
- Desûkî, Şemsüddin, *Haşiyetü ed-Desûkî ale’ş-Şerhi’l-Kebîr*, Dâru İhyai’l-Kütübi’l-Arabiyye, I-IV, Mısır ts.
- Ebu Şühed, Abdünnâsır Berânî, *İdâretü’l-mehâtur fi’l-mesârifi’l-İslamiyye*, Dâru’l-Nefâis, Amman 2013.
- Firûzabâdî, Ebu Tahir Mecdüddin, *el-Kâmûsü’l-Muhîd*, Beyrut 1986.
- Hadimî, Ebu Said, *el-Mecâmiu’l-Hakâik*, İstanbul 1326.
- Hafîf, Ali, *ed-Damân fi’l-fikhi’l-İslâmî*, Darü’l-Fikri’l-Arabî, Kahire 2015.
- Hakîl, Musâid Abdullah, *Rıbhü ma lemyudman -diraseten te’siliyyeten tatbikiyyeten-*, Darü’l-Meyman li’ n-neşri ve’t-tevzî’, Riyad 2011.
- Hammad, Nezih, *Mu‘cemü el-mustelâhâtü’l-mâlîyye ve’l-iktisâdiyye fî lugati’l-fukahâi*, Darü’l-Kalem, Dimaşk 2014.
- Heyet, *el-Mevsûatü’l-Fikhiyye*, Vüzaretü’l-Evkaf ve’ş-şuûni’l-İslamiyye, I-XXXXV, Kuveyt 1993.
- Heyet, *Faizsiz Finans Standartları*, TKBB Yayınları, İstanbul ts.
- Heyet, *Fetavâyi Hindîyye*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, I-VI, Beyrut 2000.
- Hichem Hamza-Khoutem Ben Jedidia, İslâmî Bir Bakış Açısıyla Paranın Zaman Değeri ve Zaman Tercihi, İslam İktisadı Perspektifinden Faiz, Çev. Gülnihal Kafa, İktisat Yayınları, İstanbul 2018.
- İbn Abdilber, Ebu Amr Yusuf, *el-Kaflî fi fikhi ehli’l-Medine el-Malikî*, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- İbn Abidin, Muhammed Emin, *Haşiyetü reddi’l-Muhtar*, Dâru’l-Fikr, I-VIII, Beyrut, 1992.
- İbn Ebi Şeybe, Ebu Bekir Abdullah, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvame, Şirketü Darü Kurtuba, I-XXVI, Beyrut 2006.
- İbn Hacer el-Askalânî, *Telhisü’l-habîr*, Müessesetü Kurtuba, I-IV, Mekke 1995.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemseddin, *Zâdü’l-meâd fî hedyi hayri’l-ibâd*, thk. Şuayb el-Arnaud-Abdülkadir el-Arnaud, Müessesetü’r-Risâle, I-VI, Beyrut 1998.
- İbn Kudame, Muvaffakuddîn, *el-Muğnî*, (Şerhü’l-Kebîr ile birlikte), Dâru’l-Fikr, I-XIV, Beyrut ts.
- İbn Manzûr, Ebu’l-Fazl Cemâlidin, *Lisânü’l-Arab*, I-XV, Beyrut 1994.
- İbn Müflih, İbrahim b. Muhammed, *el-Mübdî’ şerhü’l-Mükni’*, Darü Alemi’l-Kütüb, I-X, Riyad 2003.
- İbn Müflih, Muhammed el-Makdisî, *Kitabü’l-furu*, thk. Abdullah Abdülmuhsin et-Türkî, (Tashihü’l-furu ve Haşiyetü İbn Kundusî ile birlikte), Müessesetü’r-Risale, I-XI, Beyrut 2003.

- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihayetü'l-muktasid*, thk. Ferid Abdülaziz el-Cündî, Dârü'l-Hadis, I-IV, Kahire 2004.
- İbnü'l-Hümâm, Kemaleddin, *Şerhu Fethi'l-Kadîr*, Dârü'l-Fikr, I-X, Beyrut ts.
- Kacı, Temel, “Katılım Bankacılığında Uygulanan Murabaha Yöntemindeki Risk Faktörünün İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”, *International Congress Of Islamic Economy, Finance And Ethics, Tam Metin Bildiriler Kitabı*, Umuttepe Yayınları, İstanbul 2019, ss. 64-77.
- Kahf, Münzir, “el-İcare el-müntehiye bi't-temlik ve sukûkü'l-a'yan el-müeccere”, *Mecelletü Mecma'l-fikhi'l-İslâmî*, XII/I, ss. 353-407.
- Kahf, Münzir, *Mefhumu't-temvil fi'l-iktisâdi'l-İslâmî*, el-Bankü'l-İslâmî, 2004.
- Karadağî, Muhiddin, “et-Ta' kib ve'l-münakaşa”, *Mecelletü Mecma'l-fikhi'l-İslâmî*, XII/I, ss. 658-662.
- Karâfî, Şihabüddin, *ez-Zehîra*, thk. Muhammed Buhubze, Darü'l-Garbi'l-İslâmî, I-XIV, Beyrut 1994.
- Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, Nesil Yayınları, I-III, İstanbul 1991.
- Kâsânî, Ebû Bekr Alaeddin, *Bedâiü's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavvaz, Dârü Kütübi'l-İlmiyye, I-X, Beyrut 2003.
- Kudî, Abdülmeccid, et-Temvil fi'l-iktisâdi'l-İslâmî-el-mefhum ve'l-mebâdî, *en-Nizâmü'l-masrafi el-İslâmî*, Ma'hadü'l-ulûmi'l-İktisâdiyye, Cezâir 2009.
- Kurâ, Muhammed el-Ulâ, “el-Mehâtur fi sıyağî't-temvîli'l-masrafi el-İslâmî”, *Havliyyetü'l-Bereke*, sy. VI (Ramazan 1425 / Ekim 2004).
- Malik b. Enes, *Muvatta*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Darü'l-Garbi'l-İslâmî, I-II, Beyrut 1997.
- Manzurülhak, Enis er-Rahman, *Kaidetü el-harâc bi'd-damân ve tatbikatüha fi'l-muâmelâtü'l-mâliyye*, Darü İbnü'l-Cevzî, Demmam 1420.
- Maverdî, Ebu'l-Hasan, *el-Havî'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Muavvaz-Adil Ahmet Abdülmevcud, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-XVIII, Beyrut 1994.
- Muhammed, Muhammed Necedât, *Damânü'l-akd fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Dârü'l-Mektebî, Dımaşk 2007.
- Onur, Mehmet, *İslam Borçlar Hukukunda Risk Teorisi ve Rizikolu Akitler*, Astana Yayınları, Ankara 2018.
- Saraç, Mehmet-Çakmak, Umut, “Risk Kavramına ve Yönetimine İslami Perspektiften Bakışı”, *Yaşayan ve Gelişen Katılım Bankacılığı*, TKBB Yayınları, İstanbul 2019.
- Sayım, Ferhat - Er, Selami, “Risk Kavramı ve Bankacılıkta Risk”, *TMSF Çatı*, yıl, 4, sayı, 22 Temmuz-Ağustos-Eylül 2009.
- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed, *Kitabü'l-Mebsût*, Çağrı Yay., I-XXX, İstanbul 1982-83.
- Süveylim, Sami b. İbrahim, *et-Tehavvud fi't-temvîli'l-İslâmî*, Mektebetü el-Melik Fahd el-Vataniyye, Cidde 2007.
- Şafî, Muhammed İdris, *el-Ümm*, Dârü'l-Marife, I-VIII, Beyrut 1393.
- Şeybanî, Muhammed b. Hasan, *Kitabü'l-hüccce*, Alemü'l-Kütüb, I-IV, Beyrut ts.
- Şihar, Ebu Nasr b. Muhammed, *Kâidetü er-ribhü bi'd-damân diraseten tesîliyyeten tatbikiyyeten*, Mahadü el-Ulumi's-şeriyye Vüzaretü'l-evkaf ve's-şuûni'd-diniyye Saltanatü Amman, Amman 2007-2008.
- Şirazî, Ebû İshak Cemaleddin, *el-Mühezzeb fi fikhi'l-İmam eş-Şafî*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-III, Beyrut 1995.
- Şirbînî, Hatib, *Muğni'l-muhtâc ila ma'rifeti meâ'ni'l-elfazi'l-Minhac*, Dârü'l-Ma'rife, I-IV, Beyrut 1997.
- Takî Osmânî, Muhammed, “et-Ta' kib ve'l-münakaşa”, *Mecelletü Mecma'l-fikhi'l-İslâmî*, XII/I, ss. 643-647.
- Uveyda, Adnan Abdullah Muhammed, *Nazariyyetü'l-muhâtâra fi'l-iktisâdi'l-İslâmî*, el-Ma'hadü'l-âli li'l-fikri'l-İslâmî, Mektebeü't-tevzî fi'l-Âlemi'l-Arabî, Beyrut 2010.

- Zerkâ, Ahmed, *Şerhu kavâidi 'l-fikhiyye*, Darü'l-Kalem, Dımaşk 1989.
Zerkâ, Mustafa, *el-Medhal el-fikhiyyü 'l-âmm*, I-II, Darü'l-Kalem Dımaşk 2004.
Zuhaylî, Vehbe, *el-Fikhü 'l-İslâmî ve edilletühü*, Dârü'l-Fikr, I-VIII, Dımaşk 1989.
Zuhayli, Vehbe, *el-Muâmelâtü 'l-mâliyye el-muâsıra*, Daru'l-Fikr, Beyrut 2002.
<https://sozluk.gov.tr/> Erişim: 13.03.2020.
<https://www.fo-der.org/finansal-risk-analizi/> Erişim: 13.03.2020.
<https://www.fo-der.org/finansal-risk-analizi/> Erişim: 13.03.2020.
<https://www.iktisatsozlugu.com/tr/nedir/finansman/1772> Erişim: 13.03.2020.